
Кількісна оцінка жертв голодомору довгий час була позбавлена статистичної основи. До експертних оцінок всі звикли. Популярні вони й тепер.

До кінця 80-х рр. публікували свої розрахунки демографічних наслідків голоду із зрозумілих причин тільки зарубіжні дослідники. Вони не мали можливості користуватися радянською статистикою народонаселення. Після голоду в СРСР було перекрито будь-які шляхи до інформації про рух народонаселення, було змінено й механізм її збирання. Зокрема, у 1934 р. відділи запису актів громадянського стану (ЗАГС) передали з Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР та його органів на місцях у підпорядкування НКВС СРСР.

Світ дізнався про голод в СРСР з уривчастих повідомлень журналістів, що з'явилися в американській пресі у лютому 1933 р. 19 лютого Й.Сталін написав В.Молотову і Л.Кагановичу, який перебував у відрядженні на Північному Кавказі, записку такого змісту: "Чи не знаєте ви, хто дозволив американським кореспондентам в Москві поїхати на Кубань? Вони зладили гидоту про становище на Кубані (див. їхні кореспонденції). Треба покласти цьому кінець і заборонити цим панам роз'їжджати по СРСР". Через кілька днів було встановлено порядок, за яким зарубіжні кореспонденти могли пересуватися по країні тільки з дозволу міліції⁷.

Англійський кореспондент Малькольм Магге-

рідж в останній декаді березня 1933 р. опублікував свої враження від поїздки по Північному Кавказу і Україні, що відбулася до заборони вільного пересування, в газеті “Манчестер гардіан”. Слідом за трьома репортажами М.Маггеріджа, які справили на громадськість Великої Британії велике враження, газета опублікувала статтю “Голод в Росії”, підготовлену за особистими спостереженнями колишнім секретарем Ллойд Джорджа Гаретом Джонсом. Йому належить перша оцінка масштабів трагедії, ще не кількісна, а якісна. Джонс заявив, що Росія охоплена таким же катастрофічним голодом, як у 1921 р., коли загинули мільйони людей⁸.

Проте 31 березня в газеті “Нью-Йорк таймс” з’явилася стаття її московського кореспондента Волтера Дюранті під назвою “Росіяни голодують, але не вмирають з голоду”. Англієць за походженням і громадянством, один з небагатьох зарубіжних журналістів, якому вдалося взяти інтерв’ю у Сталіна, Дюранті завжди намагався писати так, щоб не викликати незадоволення у Москві.

Ще більш відверту позицію заперечення голоду зайняв кореспондент американської газети “Нейшн”, автор фундаментальної біографії В.Леніна Луї Фішер. Торкаючись заяви Г.Джонса про те, що від голоду радянські люди вмирають мільйонами, Фішер говорив під час свого лекційного турне по США: “Хто порахував їх? Як можна, пересуваючись по країні, нарахувати мільйон людей? Звичайно, люди голодують там, жахливо голодують. Росія перетворюється з аграрної країни в індустріальну. Вона схожа на людину, яка увійшла в бізнес з маленьким капіталом”⁹.

Та повідомлення про голод страхітливих мас-

штабів час від часу проривалися крізь “залізну завісу”. 21 серпня 1933 р. газета “Нью-Йорк геральд трибюн” опублікувала статтю свого московського кореспондента Ральфа Барнса з першою оцінкою кількості жертв — мільйон чоловік. Мабуть, конкуруюча з нею “Нью-Йорк таймс” змусила свого московського кореспондента прокоментувати цю сенсаційну заяву. Дюранті змушений був підтвердити масштаби голоду. З його інформації, опублікованої 24 серпня, випливало (хоч прямо про це не говорилося), що кількість загиблих від голоду не може бути меншою, ніж 2 млн. чоловік. 26 серпня в цій же газеті з’явилося повідомлення Фредеріка Берчелла з оцінкою жертв в 4 млн. чоловік. Цілком можливо, що ці дані повідомив редакції В.Дюранті, який не бажав “світитися” в американській пресі, аби не підірвати свого привілейованого становища в Москві.

Після цього за Дюранті взялися керівники посольства Великої Британії в Москві. У конфіденціальній бесіді з ними журналіст заявив, що населення Північного Кавказу і Нижньої Волги зменшилося в результаті голоду на 3 млн., України — на 4 – 5 млн., а загальна кількість померлих прямо чи посередньо через відсутність їжі не менша 10 млн. чоловік. Ця інформація була передана на початку жовтня 1933 р. посольством англійському урядові. Денне світло вона побачила тільки у 1988 р. в документальному збірнику, підготовленому і опублікованому трьома канадськими істориками, які працювали в архіві Форін офіс (міністерства закордонних справ Великої Британії) — М.Царинником, Л.Луцюком і Б.Корданом¹⁰.

Звичайно, кількість жертв Дюранті оцінював “на око”. Однак це було свідчення очевидця. Він пе-

редав англійському уряду інформацію одразу після поїздки в Україну і на Північний Кавказ. У вересні 1933 р. журналісту вдалося одержати дозвіл на таку поїздку.

Кореспондент газети “Манчестер гардіан” і “Крістіан сайєнс монітор” Вільям Чемберлін вважався в Москві співчуваючим радянській владі. Йому теж вдалося незабаром після Дюранті дістати дозвіл на візит в епіцентр голоду — в Україну і на Кубань. Щоб мати змогу написати правду, він весною 1934 р. виїхав з СРСР, а в восени опублікував книгу “Залізний вік Росії”. Посилаючись на місцевих адміністраторів, він заявив, що у вражених голодом районах загинуло до 10 відсотків населення. У книзі повідомлялося, що голод охопив територію, де проживало 60 млн. чоловік, а кількість жертв навряд чи могла бути меншою, ніж 3 – 4 млн. чоловік¹¹.

У наведеному вище випадку ми бачимо першу методику підрахунку: журналіст виявляв, скільки людей загинуло внаслідок голоду в певному відсотку до всього населення окремо взятої невеликої території, а потім екстраполював одержаний результат на весь регіон з поправкою, яка здавалася необхідною. У даному разі він зменшував втрати в регіоні майже удвоє. Як не дивно, але ця примітивна методика іноді продовжує використовуватися й досі, тобто після того, як були проведені переписи населення (в 1937 і 1939 рр.) і стала доступною демографічна статистика.

Всі перелічені повідомлення належали журналістам. Громадськість країн Заходу не дуже вірила власним журналістам, коли вони писали про Радянський Союз. Як правило, ці журналісти були антикомуністами або “співчуваючими” (джерела спів-

чуття могли бути різними — від ідеології до звичайних субсидій), і їх протилежні за знаком повідомлення взаємно знецінювалися. Знецінювалася навіть інформація про голод, який забрав життя від одного до десяти мільйонів людей в країні за “залізною завісою”. Тим більше, що ця інформація почала використовуватися в Америці у внутріполітичних цілях.

Дж. Мейс в офіційному звіті комісії уряду і парламенту США, яка розслідувала голод 1932 — 1933 рр. в Україні, детально зупинився на протистоянні новообраного президента Ф.Д.Рузвельта з газетним магнатом Вільямом Рандольфом Херстом. Суть тактики Херста полягала в тому, щоб звинуватити президента у намаганні поліпшити відносини із злочинним радянським урядом, який нищив власний народ. Як відомо, після приходу Рузвельта до влади США відмовилися від політики невизнання і встановили у 1933 р. дипломатичні відносини з СРСР. Президент США скористався тим, що Й.Сталін після приходу А.Гітлера до влади в Німеччині почав шукати нових союзників. Ліквідація ворожнечі між СРСР і європейськими союзниками США — Великою Британією та Францією відповідала американським національним інтересам.

В.Р.Херст діяв у кращих традиціях жовтої преси. Свою кампанію проти Рузвельта він відкрив у 1935 р. Щоб актуалізувати подію, він постарався “пересунути” радянський голод з 1933 на 1934 р. З протестом проти таких повідомлень виступив Л.Фішер. Він побував в Україні у 1934 р. і не побачив там нічого подібного на голод¹².

В подальших публікаціях херстівські журналісти поставили голод у властивий рік. Вони винайшли прийом, який на читачів справляв сильне враження:

нібито радянські політичні діячі у неофіційному спілкуванні з журналістом називали точну кількість жертв голоду. У квітні 1935 р. з'явилася публікація журналіста Гаррі Ленга, який твердив, що йому сказали про 6 млн. загиблих. У серпні була надрукована серія статей американця російського походження Адама Тавдула, який справді був знайомий з М.Скрипником з дореволюційних часів. У 1931 р. Тавдул повернувся в Україну і прожив там кілька років, маючи можливість спілкуватися з політиками вищого ешелону. Він твердив, що Скрипник незадовго до самогубства поділився з ним такою інформацією: голова ДПУ УСРР В.Балицький конфіденційно повідомив Миколі Олексійовичу, що в Україні і на Кавказі від голоду померло 8 – 9 млн. людей. Інші офіційні особи сказали нібито Тавдулу, що додатково померли з голоду 1 – 2 млн. людей на Уралі, в Поволжі і Західному Сибіру¹³.

Публікації херстівських журналістів мали в собі елементи “ключки”, які рано чи пізно розкривалися. У післявоєнні часи це допомогло радянським пропагандистам побудувати концепцію “херстівського голоду”, нібито придуманого на замовлення “українських буржуазних націоналістів”.

Ці публікації вплинули й на західну пресу. У кращій прижиттєвій біографії Сталіна, яка належала перу французького письменника російського походження Бориса Суваріна і витримала багато видань різними мовами, наводилися оцінки жертв голоду 1933 р., запозичені нібито з радянських джерел і повідомлені Гаррі Ленгом і Адамом Тавдулом¹⁴.

Підрозділ про версії сучасників голоду доцільно закінчити розглядом двох оцінок, оприлюднених набагато пізніше. З розглянутими вище версіями їх

об'єднує походження. Той, хто інформував, не брав на себе відповідальності за оцінку, а посилався на високу особу в радянських колах, яка за своєю посадою мусила знати дійсний стан справ. На Заході всі були переконані, що хтось у Радянському Союзі просто мусить знати, скільки людей загинуло. Якраз цю переконаність херстівські журналісти експлуатували, посилаючись на власні контакти з високими особами.

Перша з двох оцінок була цілком аутентичною і належала особі, вище якої в Радянському Союзі не існувало: безпосередньо Сталіну. Інформатором була людина, якій всі вірили беззастережно: Вінстон Черчілль. Саме тому ця оцінка побутує у науковій літературі і в публіцистиці по сьогоднішній день. На жаль, читати першоджерело не всім вистачає часу, і передача інформації здійснюється із спотвореннями — як деталей, так і по суті.

Автор розділу “Демографічні наслідки суцільної колективізації і голоду 1932 — 1933 рр.” в фундаментальній тритомній книзі під редакцією Ю.Полякова “Население России в XX веке” Наталія Араловець торкається цього сюжету зовсім коротко і не надає йому в світлі доступних тепер демографічних джерел великого значення: “В.Черчілль у воєнних спогадах згадав про висловлювання Й.В.Сталіна щодо 10 млн. селян, висланих і полеглих від голоду”¹⁵. Зовсім по-іншому підходить до висловлювання Сталіна голова НТШ (Україна) Олег Романів. У статті під моторошною назвою “Ювілей наймасштабнішої катастрофи України” Романів пише: “Звучать дуже об'єктивно визнання самого Сталіна, зроблені ним в Ялті 15 серпня 1943 р. в розмові з Черчіллем, коли він стверджує, що за час колективізації

від 1929 до 1933 р. втрати селянства дорівнювали 10 млн. осіб”¹⁶.

Коли перечитати відповідне місце, то виявиться, що там ішлося не тільки про тих, хто загинув. Торкаючись теми, британський прем'єр-міністр сказав: “Ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів або великих поміщиків, а з мільйонами маленьких людей”. Сталін уточнив: “З десятьма мільйонами... Це було щось страшне, це тривало чотири роки, але для того, щоб позбавитися періодичних голодувань, Росії було абсолютно необхідно орати землю тракторами”. На питання, що сталося з куркулями, Сталін відповів: “Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку в Томській області, або в Іркутській, або ще далі на північ, але основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити”¹⁷.

Із сказаного випливає, що в СРСР було репресовано за 4 роки 10 млн. селян, але не всі загинули. Сталін взагалі не мав на увазі загибель від голоду, наявність якого заперечував. Під час цієї бесіди у Москві (не в Ялті !) 15 серпня 1942 р. (не 1943 !) він майстерно перекинув провину за знищення багатьох мільйонів селян на наймитів.

Скільки саме мільйонів? Цього Сталін не знав, як буде видно з дальшого викладу. Цифра в 10 млн. репресованих була названа навмання. Вона не відповідала ні кількості розкуркулених і висланих, ні кількості полеглих від голоду.

Друга з оцінок заснована на міфі і наводиться тут тільки тому, що в розділі Н.Араловець у згаданому тритомнику вона розглядається на рівних правах з іншими розрахунками втрат від голоду в Україні. Мова йде про статтю П.Василевського, у перше над-

руковану у львівському журналі “Дзвін”¹⁸ і передруковану упорядниками книги “33-й: голод. Народна книга-меморіал” В.Маняком і Л.Коваленко. Власне, московські демографи поставилися з увагою до розрахунків П.Василевського внаслідок того, що вони були надруковані в такому авторитетному виданні. Мабуть, відіграв свою роль й пієтет перед органами державної безпеки, “які знають все”.

Так само потрапив у пастку один з найбільш авторитетних дослідників історії України 20-30-х рр. ХХ ст. професор Університету штату Індіана (США) Хіроакі Куромія, якого я знаю з його аспірантських часів. Під час наукового конгресу, скликаного Асоціацією з вивчення національностей у Колумбійському університеті (квітень 2003 р.) він передав мені ненадрукований текст своєї доповіді „Український голод і українське національне питання”. Запозичена з книги-меморіалу цифра П.Василевського фігурує в ній як цілком вірогідна.

З розрахунками П.Василевського, які були побудовані, за його твердженням, на даних ДПУ УСРР, мені довелось познайомитися ще до їх публікації. У липневому числі науково-популярного журналу “Наука і суспільство” за 1989 р. з’явилася моя стаття з визначеннями кількості жертв голодомору¹⁹. Десь через місяць редакція переслала мені здійснений П.Василевським критичний аналіз цих розрахунків, а також його власну статтю, яка тривалий час знаходилася у редакційному портфелі, але не друкувалася. Василевський повідомляв в ній, що чекісти зареєстрували в Україні смерть від голоду 2 420 100 чоловік між 1 грудня 1932 р. і 15 квітня 1933 р. Виходячи з цієї базової цифри, він визначав всіх полеглих від голоду до 1 серпня 1933 р. загаль-

ним числом 7 125 850 осіб.

Методика визначення втрат за весь період нецікава порівняно з історією появи базової цифри. Виявляється, П.Василевський у 1950 р. сидів в Комі АРСР в одній камері з колишнім керуючим справами РНК УРСР О.Кисельовим, і той розповів йому про свою зустріч з В.Балицьким на березі Печори весною 1939 р. Тоді Балицький висповідався за гріх всього життя — голодомор. Він розповів Кисельову про розмову Сталіна з Постишевим і Косіором в його присутності. Вождь похвалив українських керівників за звіти в Москву про кількість померлих від голоду (в результаті яких складалася названа вище цифра). Після наради Сталін підійшов до Постишева і, як твердив Василевський, сказав йому: “Ты, Паша, назначен нами туда в роли главгола, и этим оружием сделаешь там больше, чем Семён конными армиями. Стасик немного растерялся, а у тебя рука и воля железные”. Пояснення цитати: главгол — головнокомандуючий голодом, Семен — Будьонний, Стасік — Косіор. Цитата наводиться, оскільки вона після опублікування статті П.Василевського пішла гуляти по літературі.

В.Балицький був розстріляний 27 листопада 1937 р., є відповідна архівна довідка. Отже, він не міг зустрітися на березі Печори з Кисельовим весною 1939 р. У книзі про Балицького Ю.Шаповал не міг втриматися і повністю переповів яскраву розповідь Василевського про смертний час “гільйотини України”, як називав М.Скрипник цього наркома. Нібито пізнали його ув'язнені ним свого часу харківські чекісти в Кожві над Печорою, влаштували “суд честі”, і той змушений був накинути собі зашморг на шию. Шаповал компетентно засвідчує, що

не могло бути “харківських чекістів” у печорських таборах, але не відкидає цілком версії Василевського: всяке може трапитися в житті...²⁰

Нас історія з Балицьким цікавить під кутом зору походження цифри чекістів про кількість полеглих від голоду. Суть справи не в “харківських чекістах” або в інших деталях розповіді Василевського — так само неправдоподібних. Суть в головному пункті його розповіді — ретельній і надзвичайно трудомісткій лічбі чекістами померлих від голоду українських селян. Василевський писав: “По селах гасали на баских конях “чорношкірі” уповноважені районних відділів ДПУ, збираючи від сільрад звіти щоп’ятиденки, звітуючи в районах, а ті — далі...”. Виникають прості питання: навіщо це робилося? Яка у цьому була політична або будь-яка інша необхідність? Відповіді на ці питання не існує.

У демографів такі питання не виникали. Н.Араловець перевірила, як П.Василевський розрахував на основі наявних у нього даних чекістського походження втрати населення за весь період голоду і зробила свій висновок: “Беручи до уваги наявність відомостей ОДПУ за 4,5 місяців, а також відсутність необхідних джерел за інші 3,5 місяці, розрахунки такого роду логічні і можливі”²¹.

Мені не доводилося натрапляти в архіві ДПУ на свідчення наявності централізованого обліку померлих від голоду у 1933 р. Навпаки, є документальні докази відсутності такого обліку. У книзі „Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів” (К., 1990, с.434) є документ, що засвідчує відсутність обліку померлих райапаратами ДПУ. Він датований 12 березня 1933 р.